

דף שבועי

בס"ד

פרשת שלח, תשפ"ב, מספר 1474

"אבות הן הן המרכבה" –

השתטחות על קברי אבות ומשמעותה בהגות חז"ל

נעם ארנון

הפכה למנהג נפוץ ומקובל. אך בימי קדם, מת היה מטמא, וקברים היו מקומות טמאים, ששומרי טהרה הקפידו להתרחק מהם. על כך נכתבו הלכות רבות (ראו בין השאר במסכתות כלים, אהלות, טהרות ועוד). יתר על כן: במקרא מופיע איסור מפורש "דרש אל המתים" (דב' יח:יא), וביטויים אחרים רבים שמהם משתמע כי במוות יש סיום מוחלט של ההווה, כמו למשל: "כי אין במוות זכרך בשאול מי יודה לך?" (תה' ו:ו); "הלמתים תעשה פלא אם רפאים יקומו יודוך סלה? היספר בקבר חסדך אמונתך באבדון?" (שם פח:יא-יב); "לא המתים יהללו? הלא כל ירדי דומה" (שם קטו:ז); "והמתים אינם יודעים מאומה" (קה' ט:ה); "כי לא שאול תודך מות יהללך לא ישברו יורדי בור אל אמתך" (יש' לח:יח) ועוד. יש במקרא כמובן גם סימוכין להישארות הנפש (כמו למשל שמ"א כח:יד, יש' כו:יט ועוד).³ ועם זאת, מדוע להתפלל על קברים?

על נושא זה נכתב לא מעט, הן ע"י מחברים שונים⁴ והן ע"י מחבר מאמר זה,⁵ וכאן נבקש להציע כיוון נוסף.

עובדה היא כי בתקופת התלמוד היחס למוות ולקברים עבר שינוי מהותי, והוא שונה לחלוטין הן מתקופת המקרא והן מתקופתנו. בהגות חז"ל המוות אינו סוף ההווה, אלא המשך חיים מסוג אחר;⁶ ניתן לתקשר עם המתים באופנים שונים

האירוע המרכזי בפרשה הוא מסע המרגלים, חטאם ועונשם. לכולנו מצטלצל הפסוק "ויעלו בנגב ויבא עד חברון" (במ' יג:כב) בניגון הידוע (בטעמי זרקא – סגול), וכולנו יודעים שמי שעלה ובא לחברון הוא כלב, כדברי רש"י: "כלב לבדו הלך שם ונשתטח על קברי אבות, שלא יהא ניסת לחבריו להיות בעצתם". רש"י רומז לביקור זה גם בפירושו לבראשית (טו:טז), על הנבואה שנאמרה לאברהם "ודור רביעי ישובו הנה". אך רש"י כמובן לא המציא את הרעיון, אלא הסתמך על דברי התלמוד (סוטה לד ע"ב):

ויעלו בנגב ויבא עד חברון" – "ויבואו" מבעי ליה?! אמר רבא: מלמד שפירש כלב מעצת מרגלים והלך ונשתטח על קברי אבות, אמר להן: אבותי, בקשו עלי רחמים שאנצל מעצת מרגלים... והיינו דכתיב: "ועבדי כלב עקב היתה רוח אחרת עמו וגו'".¹

כאן לא נתייחס לכלב עצמו, אלא למדרש חז"ל ולהקשר שבו נאמר, ונדון בשאלה: באילו נסיבות עשוי להופיע מדרש חז"ל המייחס לכלב השתטחות ותפילה על קברי אבות, שהביאה להצלתו מחטא המרגלים? ובכלל, כיצד ומדוע הפכו קברים למקום תפילה בעיני חז"ל?²

בימינו השאלה הזו אינה מובנת כלל, כי עלייה על קברי צדיקים וקדושים ותפילה שם

* ד"ר נעם ארנון, דובר היישוב היהודי בחברון וי"ר מדרשת חברון, כתב עבודת דוקטורט על תולדות מערת המכפלה.

1 יש לציין כי אין הכרח לפרש שרק כלב לבדו עלה לחברון. כבר אונקלוס מתרגם בלשון רבים – "וסליקו בדרומא ואתו עד חברון", וכן פרשנים נוספים. לדוגמה: רשב"ם מפרש: "לפי עיקר פשוטו ויבא כל אחד ואחד עד חברון"; חזקוני: "דרך הפסוק לקרא לכמה מרגלים ואורבים לשון יחיד כדכתיב "והאורב קם ממקומו"; אברבנאל: "כלב בא ראשונה אל חברון ואח"כ באו שמה חבריו כי נכנסו במדינה זה אחרי זה כדרך המרגלים", ועוד.

2 הרצאתי בנושא זה ב"כנס שומרון" באדר תשפ"ב ניתנת לצפייה במרשתת בשם: "אבות מרכבה לשכינה: עלייה לקברי קדושים – מקורות וממצאים".

3 חז"ל הקדישו אמרות רבות כדי לנסות למצוא סימוכין לתחיית המתים מן התורה (משנה סנהדרין פרק י ובבלי צ ב ואילך).

4 ראו למשל: זאב ספראי, "קברי צדיקים ומקומות קדושים במסורת היהודית", בתוך אלי שילר (עורך), ספר זאב וילנאי, ב, ירושלים 1987, עמ' 303-313; יחזקאל ליכטנשטיין, מטומאה לקדושה, תל אביב 2007.

5 "חיים, מתים, קברים ומקומות קדושים בהגות חז"ל", נספח בתוך: מערת המכפלה – האתר ותולדותיו מראשיתו ועד שלהי העת העתיקה, עבודת ד"ר, אונ' בר אילן תשפ"א, כרך ב עמ' 332-360.

6 ניתן למצוא יסודות לתפיסה זו כבר בימי הבית, כדברי יוספוס: "הפרושים (בניגוד לצדוקים) סבורים

מיניה. חלש דעתיה, אמר: ריבוננו של עולם, לא פלפלתי תורה כמותו? יצתה בת קול ואמרה לו: תורה כמותו פלפלת, תורה כמותו לא ריבצת" (תרגום: ריש לקיש היה מציין מערות של חכמים. כשהגיע למערתו של רבי חייא – נעלמה ממנו. חלשה דעתו... (וגו')¹⁶.

ברור שמטרתו של ריש לקיש לא הייתה לציין קברים מפני הטומאה, כיון שהוא ציין דווקא "מערתא דרבנן" ולא של אנשים סתמיים; גם צערו על כי לא מצא את מערתו של רבי חייא מעיד כי הביקור לא נועד לבטא התייחסות לטומאה, אלא אדרבה, רצון להתקרב לרבי חייא. ריש לקיש נמנה על גדולי מעריציו של רבי חייא; הוא צם שלש מאות צמות (!) כדי לראות את רבי חייא בחלום, אך לא זכה לראותו, והצטער על כך.¹⁷

נראה כי בדורות שלאחר החורבן החל תהליך של חיפוש מקורות ומקומות השראה לקדושה. מערת המכפלה, יסוד וראשית האומה, מקום מנוחת האבות ומקור מורשת עם ישראל, הייתה מקום שאליו נהו מבקשי רוחניות והתחברות. לכך תרם, ככל הנראה, גם הדמיון החזותי הבולט שבין המבנה של מערת המכפלה (שניצב אז, כמו היום, שלם ומלא עוצמה) לבין המבנה של הר הבית (שרובו לצערנו חרב). השפעתו ועוצמתו הרוחנית של המקום ושוכניו היו כה עמוקים, עד כי ריש לקיש (בדור אחר רבי בנאה) השמיע אמירה אדירת משמעות: "האבות הן הן המרכבה (לשכינה) (!)" ("ב"ר מז, שם סט, שם פב, ועוד). דהיינו, בהיעדר מקדש, השכינה שורה על האבות, שהם "המרכבה לשכינה" – יסוד הנוכחות האלוהית בעולם.

השתטחות ותפילה על קברי אבות וצדיקים, והתקשרות עם צדיקים אחרי פטירתם, הפכו לתופעה ידועה ומקובלת, המופיעה גם במקורות רבים בספרות חז"ל (לדוגמה: תענית טז ע"א, שם כג ע"ב, בבא מציעא פה ע"ב, ירושלמי כלאים ט ד ועוד). השראתה הגיעה עד בבל, ומצאה ביטוי בדברי רבא, המעניק עומק ומשמעות לרוחו המיוחדת של כלב נשיא יהודה, ולחיבורו עם העוצמה והכוח הנובעים מקברי אבות.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא

לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של

אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il

ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון

עורכת לשון: רחל הכהן שיף

16 בבא מציעא פה ע"ב.

17 ירושלמי, כלאים ט, ג.

(לדוגמה, ברכות יח), "צדיקים במיתתן קרויים חיים" (ירושלמי ברכות ב ג, בבלי חולין ז ע"ב ועוד), וחלקם אף ממשיך לחיות באופן מסוים. על רבי מסופר שהמשיך לבקר בביתו כל ערב שבת ("כל בי שמי הוה אתי לביתיה"),⁷ רבי אלעזר בן רשב"י ענה תשובות לאחר פטירתו,⁸ רבי יונה עזר לבנו ר' מני,⁹ ועוד. הרתיעה מטומאת מת ומקברים נעלמה; רבי יוחנן נשא פיסת עצם של בנו,¹⁰ ריש לקיש מעיד על עצמו שאינו מקפיד על טהרה,¹¹ וקברים הפכו לאתרי תפילה מקובלים.

הצעתנו היא, כי המקור לתופעה זו מצוי במערת המכפלה. על כך מרמז ביקור מסתורי של אחד מראשוני האמוראים, רבי בנאה, במערת המכפלה. רבי בנאה היה בן "דור המעבר" בין התנאים לאמוראים (סוף המאה השנייה לסה"נ). הוא היה רבו של גדול אמוראי ארץ ישראל, ר' יוחנן,¹² ודבריו מופיעים גם בברייתות.¹³ בביקור זה זכה רבי בנאה לחוויה רוחנית מיוחדת (בבא בתרא נח ע"א בתרגום):

ר' בנאה היה מציין מערות. כאשר בא למערת אברהם מצאו לאליעזר עבד אברהם שעומד לפני הפתח. אמר לו: "מה עושה אברהם?" אמר לו: "שוכן בחיקה של שרה ומעיינת בראשו". אמר לו: "לך אמור לו – בנאה עומד בפתח". אמר לו (אברהם): "יבוא! יודע הוא שאין יצר (הרע) בעולם הזה". נכנס, הסתכל ויצא. כאשר בא למערת אדם הראשון יצאה בת קול ואמרה: "הסתכלת בדמות דיוקני, בדיוקני עצמו אל תסתכל". – "הרי ברצוני לציין המערה?!" – "כמידת החיצונה כך מידת הפנימית" ... א"ר בנאה: הסתכלתי בשני עקיביו (של אדם הראשון) ודומים לשני גלגלי חמה... יופיו של יעקב אבינו מעין יופיו של אדם הראשון.

לסיפור זה רבדים רבים, הן גלויים הן נסתרים, ולא נפרטם כאן;¹⁴ לדעת כמה פרשנים, ר' בנאה רצה להזהיר מפני טומאה (בדומה ל"מצינים את הקברים" במשנה שקלים א, א), אך מהסיפור ברור כי הוא מבטא יחס של הערצה וקדושה למקום, ולא הרחקה וטומאה.¹⁵ בנוסף, גם ריש לקיש, מחשובי אמוראי א"י, חברו הקרוב של רבי יוחנן ותלמידו של רבי בנאה, ציין מערות במטרה ברורה; התקרבות לקברי הצדיקים:

ריש לקיש הוה מציין מערתא דרבנן. כי

מטא למערתיה דרבי חייא – איעלמא

שנפש האדם אינה מתכלה", תולדות מלחמת היהודים ברומאים, 2009, עמ' 234.

7 כתובות קג ע"א.

8 בבא מציעא פד ע"ב (וראו גם להלן).

9 תענית כג ע"ב.

10 ברכות ה ע"ב.

11 ירושלמי דמאי ב ג.

12 בבא בתרא נז ע"ב.

13 כגון תענית ז ע"א.

14 ראו בהרחבה ארנון, שם, עמ' 332-335.

15 ראו: אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, ירושלים תרנ"ז, עמ' רצט, וכן פירוש ר' יעקב עמדין, רש"ש, ועוד.